

Г. Багнюк,

аспірант кафедри правосуддя та кримінально-правових дисциплін
Національного університету «Острозька академія»

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТКУ ЗАСАДИ ГЛАСНОСТІ ТА ВІДКРИТОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Історичний досвід законодавчої діяльності є завжди неоднозначним та містить як позитивні, так і негативні риси, які характерні для сучасного періоду та минулого. Теоретична актуальність теми дослідження полягає в можливості, враховуючи історичний досвід, узагальнити розвиток засади кримінального провадження, критично оцінити його з позицій сьогодення та використати позитивний досвід і запобігти допущенню помилок минулого в сучасній судовій практиці.

Метою статті є історичний аналіз становлення засади гласності судового провадження як у світі, так і безпосередньо в Україні, а також аналіз її основних положень на різних історичних етапах розвитку.

Питанням гласності кримінального процесу присвячено чимало досліджень і публікацій вітчизняних учених (В.В. Леоненко, Г.І. Чангулі, М.І. Сірий, Ф.Й. Міллер, В.Т. Маляренко, В.В. Король, І.Л. Беспалко, Г.П. Тимченко, Д.Є. Кутومانов та інші), радянських (А.А. Шушанашвілі, І.І. Мартинович та інші), російських (І.Я. Войницький, М.О. Чельцов, І.Л. Петрухін, З.В. Макарова, Т.М. Добровольська, С.В. Романов, Д.О. Голованов та інші). За їх публікаціями можна прослідкувати еволюцію визначення поняття «гласність кримінального процесу» та уявлень про різноманітні форм реалізації принципу гласності кримінального провадження та меж його застосування.

Принцип гласності своїми витокami сягає часів Стародавнього Риму, до класичного римського права, яке

хоча й не знало поділу на матеріальне й процесуальне, але розробило основні поняття й інститути процесуального права, що застосовуються в тому чи іншому вигляді сучасними правовими системами. Вже в Стародавньому Римі кримінальне судочинство, здійснюване спочатку народними зібраннями, а потім постійними комісіями (квестіями), очолюваними преторами, забезпечувало гласність на всіх стадіях процесу, відкритість пред'явлення обвинувачення й присутність народу на суді, що проходив під відкритим небом. За часів Цицерона найважливішим справам додавалася найбільша урочистість. Дні засідань суду повідомлялися заздалегідь, збиралися маси глядачів. Відзначаючи значення явної змагальності, А.С. Стоянов писав: «Римський процес із безумовною логікою започаткував гласність. Всі заходи слідства були відкриті, за ними пильно стежив обвинувачений. Кожному огляду, кожному допиту свідків протиставлялося заперечення. Таким чином, змагання між звинуваченням і захистом могло початися набагато раніше суду на форумі» [1, с. 158].

Гласним був і процес раннього середньовіччя Європи [2, с. 70], і такий же, починаючи з княжих часів, був процес на наших землях. Як зазначав Я. Падох, «...шлях розвитку українського процесу йде, як і в інших краях, від самопомочі до суду та від приватного процесу до процесу публічного. Упорядкованій судовій організації України в історичний час відповідає упорядкована система судочинства».

У княжу добу судочинство провадиться в державних (княжих), громадських, церковних і домініяльних судах. Процес («тяжба») – це змагання сторін перед судом, який є тільки третім у спорі. Він лише наглядає над порядком розправи й постановляє вирок. «Розправа» ведеться прилюдно, і в ній бере участь громада («лучші люди»). Вироки судом виголошувалися усно й прилюдно. Такий судоустрій і процес в Україні зберігся до кінця XIV ст. [3, с. 11].

У 1435 р. на українських землях під Польщею змінено цей судоустрій на польську триланкову систему станово-шляхетських судів: земських, громадських і підкоморських. Існували також суди міські, сільські, домініяльні. З 1386 р. (Кревська унія) змінюється судоустрій і на українських землях, що перебували в складі Великого Князівства Литовського: поширюється станове судочинство (державні, міські, громадські, домініяльні, духовні суди). У литовсько-польську добу процесуальну активність зберігають сторони, але роль суду вже набагато більша. Відбувається значне звуження засади прилюдності. Причинами цього є станова нерівність суспільства та, як наслідок, існування станових судів, службова залежність сторін, зміцнення формалізму, хоч він не дорівнював західноєвропейському. Судовий розгляд справи («розправа») у багатьох випадках був закритим («заочним»). Вироки виголошувалися публічно й у письмовій формі надсилалися сторонам [4, с. 68].

Помітним явищем того часу було виникнення автономного станового козацького судочинства, яке провадив гетьман над підлеглими йому козаками. Це судочинство здобуло під кінець XVI ст. урядове визнання. Процес був усним, гласним і базувався на нормах звичаєвого права [3, с. 6]. Особливо засада прилюдності (гласності) була притаманна звичаєвому процесу в Україні. Це можливо побачити на прикладі звичаєвого процесу, що відбувався в громадських копних судах, які діяли до кінця XVIII ст. паралельно із загальни-

ми судами. Про це свідчить наявність досить добре розробленого інституту попереднього слідства й чіткий розподіл процесу на стадії від попереднього слідства до виконання вироку.

Таким чином, характерною особливістю українського процесуального права завжди була відкритість (прилюдність, гласність) провадження.

Однак не завжди принцип гласності судового провадження був загальноприйнятій. Таємно здійснювалася діяльність середньовічних інквізиційних трибуналів із боротьби з так званою ерессю та іншими гріхами. Загальна підозра, таємні доноси, лжесвідки, фальсифікація свідчень, нестерпні тортури катів, знищення людей без суду й слідства за відсутності елементарних можливостей надання їм юридичної допомоги – основні ознаки інквізиційного процесу. При цьому виконавці інквізиційної дії давали клятву не розкривати секрети твореного.

Разом із тим був вироблений і суворо дотримувався ритуал публічної страти засудженого, особливо шляхом спалювання на вогнищі. При цьому ухилення від участі у видовищі могло накласти на норавливого підозру й спричинити небезпечні наслідки. Таким чином, вже в той час можна було говорити про деякі елементи принципу гласності під час здійснення кримінального провадження. Звичайно, треба відзначити, що цілі, переслідувані під час реалізації цього принципу, безумовно, не відповідали нинішнім реаліям [5, с. 25].

Одним із найактивніших провідників засади гласності був Ф.М. Вольтер, який широко розкрив недоліки таємного судочинства Франції XVI–XVII ст. [6, с. 92–97]. Повернення гласності в кримінальний процес проходило поступово. Насамперед після тривалого панування інквізиційного процесу гласний суд був реанімований в Англії, де гласні засади співіснували з усністю й судом присяжних. Континентальна ж Європа введенням гласного суду зобов'язана Франції, яка запозичила в

1791 р. основні риси англійського судового процесу. Утвердившись у судочинстві Франції, гласні засади стали поступово переходити в судові системи інших країн.

Замість таємного, письмового процесу інквізиції в Європі в XIX ст. під впливом французьких та англійських поглядів введено прилюдне судочинство. Це означає, що провадження в кримінальних справах відбувається відкрито для публіки. «У наш час, – писав професор С.С. Баршев, – процес слідчий в Західній Європі майже скрізь змінений процесом обвинувальним, і основною спонукальною причиною до цього було не стільки бажання мати присяжних, скільки переконання в перевазі уності й гласності кримінального судочинства перед письмовістю й таємністю» [7, с. 177].

У 70-х рр. XIX ст. в розвитку гласного суду настав новий етап, коли, починаючи з Австрії (1873 р.), повсякчасно стало здійснюватися реформування французької побудови процесу в бік переваги обвинувального ухилу. У подальшому в судовому провадженні європейських держав мали місце різноманітні тенденції вирішення проблем гласності кримінального провадження. Але істотних змін стосовно гласності кримінальний процес західноєвропейських держав не зазнав до цього часу.

Російському кримінальному процесу як дореволюційного, так і радянського періоду також відомі спроби переходу до гласного процесу.

Відношення до принципу гласності докорінно змінилося під час здійснення судової реформи 60-х рр. XIX ст.: йому надавалося виняткове значення. Доводи на користь негласного суду були піддані критиці. «Тайна провадження, подібно до жорстоких покарань, породжує співчуття до засудженого й невпевненість у правильності вироку», – писав дореволюційний учений-процесуаліст І.Я. Фойницький [8, с. 93]. Особливо важливою визнавалася роль гласності в кримінальному провадженні. «Гласність у кримінальному

судочинстві, – писалося в багатьох журналах того часу, – такою мірою й у такому ступені сприяє відкриттю істини, огороженню підсудних та спонуканню самих суддів до ретельного розгляду справ і прийняття правосудного рішення, що в користі її не може бути ніякого сумніву» [9, с. 135]. Відношення до гласності як до істотного принципу кримінального судочинства виразилося й у тому, що положення про публічність засідань суду було включене до «Основних положень Статуту кримінального судочинства», що були затверджені Олександром II 29 вересня 1862 р.

Таке місце гласності правосуддя було обумовлене її основною функцією – забезпеченням підконтрольності суду суспільству. Судова діяльність ставилася під контроль суспільства саме шляхом явних судових процесів [10, с. 52]. Разом із тим до кінця послідовно провести гласність у кримінальний процес дореволюційній Росії все ж не вдалося. Значний вплив на судочинство мала адміністративна влада, якій, зокрема, законами 80-х рр. було дано право в окремих випадках приймати рішення про проведення судового розгляду за закритими дверми [11, с. 110–111]. Так, відповідно до закону від 14 серпня 1881 р. «О мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойствия» в місцевостях, оголошених у стані посиленої або надзвичайної охорони, а також в місцевостях, які перебували на військовому становищі, генерал-губернатори, військові начальники й міністр внутрішніх справ мали право вимагати розгляду за зачиненими дверми будь-якої справи, «рассмотрение коего может послужить поводом к возбуждению умов и нарушению порядка», а щодо справ про державні злочини, то ці посадові особи отримали право «требовать производства всех судебных действий при закрытых дверях присутствия» [12].

Новим етапом розвитку ідеї гласності кримінального провадження в Україні стала народницька доба (XIX – поч.

XX ст.). Так, у проекті Основного закону «Самостійної України» Спілки народу українського, який у 1905 р. розробила група членів Української народної партії, зазначалось: «Засідання судів суть публічні, хиба б ся публічність мала зашкодити суспільні моральні почуття. Тоді суд може зачинити двері, але не інакше, як одногослосно <...> Усякий присуд мусить бути умотивований і виголошений при відчинених дверях» [13, с. 64].

Слід також відмітити, що законодавчо засада гласності кримінального провадження була закріплена в Україні й у 1917–1920 рр. 29 квітня 1918 р. Центральна Рада прийняла Конституцію Української Народної Республіки («Статут про державний устрій, права і вольності УНР»). Опрацювала її спеціальна конституційна комісія на чолі з професором М.С. Грушевським. У п. 61 Конституції (Розділ VI, Суд УНР) вказувалося, що «поступовання в суді має бути прилюдне і устне» [14, с. 110].

Проводились важливі реформи й у період гетьманату П.П. Скоропадського. Створювалась система губернських і повітових судів та сенат як найвищий судовий орган. Судочинство було гласним, з участю присяжних засідателів [15, с. 44].

Радянський період розвитку ідеї гласності судочинства почався, з одного боку, відмовою від досягнень дореволюційного права (тільки до 30 листопада 1918 р. суди мали можливість застосовувати правила Судових Статутів 1864 р., що передбачалось ст. 8 Декрету про суд № 2), а з іншого – проголошенням повної, безмежної гласності [16, с. 12–16]. Так, розгляд справ у тимчасових народних судах був відкритим. Щодо відвідувань громадянами засідань суду ніякі обмеження не передбачалися. Судові слухання починались у вечірній час із метою створення сприятливих умов для їх відвідування. Надавалось право виступати як обвинувачам й захисникам осіб із публіки [17, с. 4–7].

Принцип гласності кримінального судочинства знайшов своє нормативне

закріплення й у «Тимчасовому положенні про народні суди і революційні трибунали», затвердженому НКЮ УРСР 14 лютого 1919 р. (ст. 17), та «Положення про народний суд УРСР» від 26 жовтня 1920 р. [18, с. 31, 81].

Отже, перші радянські нормативні акти про кримінальне провадження широко декларували гласність пролетарського суду, але не містили детальних правил її реалізації. У подальшому розвитку радянського права були конкретизовані положення засади гласності.

Так, перші КПК РРФСР і УРСР містили такі положення: «Всі судові засідання публічні. Видалення публіки із залу засідання на весь час засідання чи на частину його допускається не інакше, як за мотивованою постановою суду й у тому лише випадку, де виникає необхідність охороняти військову, дипломатичну чи державну таємницю, а також у справах про злочини, передбачені статтями 166–169 Кримінального кодексу (ст. 19). Особи молодші 14 років у зал судового засідання не допускаються (ст. 20). У випадку слухання справи за закритими дверима вирок у будь-якому випадку проголошується публічно (ст. 21)» [19; 20]. Норми, які регламентують гласність у суді, знайшли відображення як в Основах судочинства, кримінального судочинства й кримінального законодавства СРСР і союзних республік 1924 р., де закріплювалось: «Судові засідання публічні, за винятком випадків, вказаних законодавством СРСР і союзних республік. Судові вирокі оголошуються публічно» (ст. 14) [21], так і на конституційному рівні: «Розгляд справ у всіх судах відкритий, оскільки законом не передбачено винятку, із забезпеченням обвинуваченому права на захист» (ст. 111 Конституції СРСР 1936 р., ст. 110 Конституції УРСР 1937 р.) [22].

Чинні на сьогоднішній день положення засади гласності були сформульовані й закріплені в Основах кримінального судочинства Союзу РСР та союзних республік (1958 р.), а пізніше включені до кримінально-процесуаль-

них кодексів (1959–1961 рр.). Таким чином, допускався закритий судовий розгляд у справах про злочини осіб, які не досягли 16-річного віку, а також в інших справах із метою запобігання розголошенню відомостей про інтимні сторони життя осіб, які беруть участь у справі. Пізніше стаття, що регламентувала гласність судового розгляду, була доповнена ч. 3, у якій підкреслювалась необхідність суворого додержання всіх правил судочинства під час слухання справи в закритому засіданні [23].

Як відомо, в 30–50-х рр. ХХ ст. принцип гласності під час розгляду кримінальних справ часто порушувався, що неабиякою мірою сприяло ухваленню незаконних судових вироків [24, с. 93]. Відмова від поглядів на гласність як на гарантію незалежності суду від вищестоящих державних органів всебічно сприяла беззаконню, яке мало місце на той час.

Отже, можна зробити висновок, що, незважаючи на довгий та нелегкий шлях становлення засади гласності судового провадження в Україні, подальший розвиток вимагає не тільки вдосконалення нормативної бази й практики застосування положень гласності в діяльності судів, але й глибоких наукових досліджень у цій сфері. І тут поки що немало невирішених проблем, зокрема дискусійним залишається як зміст, так і поняття засади гласності.

Ключові слова: принцип, засада, гласність, прилюдність, кримінальне провадження.

У статті здійснена спроба дослідження в історико-правовому та теоретичному контексті доктрини засади гласності й відкритості кримінального провадження. Зроблено висновок, що подальший розвиток вимагає вдосконалення нормативної бази й практики застосування положень гласності в діяльності судів та наукових досліджень у цій сфері.

В статтє предпринята попытка исследования в историко-правовом и

теоретическом контексте доктрины основы гласности и открытости уголовного производства. Сделан вывод, что дальнейшее развитие требует усовершенствования нормативной базы и практики применения положений гласности в деятельности судов и научных исследований в данной сфере.

The article attempts to study the historical and theoretical context and the legal doctrine based on transparency and openness of the criminal proceedings. It is concluded that further development of the regulatory framework needs to be improved and the practical application of the provisions of the transparency in the activities of vessels and scientific research in this field.

Література

1. Стецовский Ю.И. Судебная власть : [учебное пособие] / Ю.И. Стецовский. – М. : Дело, 1999. – 400 с.
2. Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн : [навч. посібник для студентів юрид. вузів та факультетів] / О.О. Шевченко. – К. : Вентури, 1995. – 176 с.
3. Падох Я. Давнє українське судове право (конспект викладів) / Я. Падох. – Мюнхен, 1949. – С. 6–23.
4. Кульчицький В.С. Історія держави і права України / В.С. Кульчицький, М.І. Настюк, Б.Й. Тицик. – Львів : Світ, 1996. – 296 с.
5. Хомяков Г. А. Административный суд в Российской Федерации / Г. А. Хомяков ; Казан. гос. ун-т. – Казань, 2001. – 194 с.
6. Вольтер Ф.М. Избранные произведения по уголовному праву и процессу / Ф.М. Вольтер. – М., 1956. – С. 92–97.
7. Баршев С.С. Об устности и гласности уголовного судопроизводства / С.С. Баршев // Русский вестник. – 1857. – Кн. 2. – С. 177–206.
8. Фойницький І.Я. Курс уголовного судопроизводства : в 2 т. / І.Я. Фойницький. – СПб. : Альфа, 1996. – Т. 1. – 1996. – 607 с.
9. Джанишев Г.А. Основы судебной реформы : сборник статей / Г.А. Джанишев. – М. : Статут ; РАП, 2004. – 316 с.
10. Демократические основы советского социалистического правосудия / под ред. М.С. Строговича. – М. : Наука, 1965. – 392 с.

11. Фойницький І.Я. Курс уголовного судопроизводства : в 2 т. / И.Я. Фойницький. – СПб., 1902– . Т. 1. – 1902. – 516 с.
12. Положение о мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойствия // Свод законов. – 1892. – Т. XIV. – Ст. 1–17.
13. Слюсаренко А.Г. Історія української Конституції / А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. – К. : Т-во «Знання», 1993. – 192 с.
14. Історія української Конституції / уряд. А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. – К. : Право, 1997. – 464 с.
15. Тищик Б.Й. Українська народна республіка (1917–1920 рр.) / Б.Й. Тищик, О.А. Вівчаренко. – Коломия : Вік, 1994. – 62 с.
16. Грищук В.К. Кодифікація кримінального законодавства України: проблеми історії і методології / В.К. Грищук. – Львів : Світ, 1992. – 168 с.
17. Ушанов І.А. Создание первого народного суда в Петрограде / И.А. Ушанов // Советское государство и право. – 1957. – № 1. – С. 4–7.
18. Землянський П.Т. Уголовно-процесуальне законодавство в перші роки радянської влади (на матеріалах УРСР) / П.Т. Землянський. – К., 1972. – 306 с.
19. Собрание узаконений РСФСР. – 1922. – № 20–21. – Ст. 230.
20. Собрание узаконений РСФСР. – 1922. – № 41. – Ст. 593.
21. Собрание узаконений РСФСР. – 1924. – № 24. – Ст. 206.
22. Конституции Союза ССР и союзных республик. – М. : Изд-во «Власть советов», 1937.
23. Указом КПК УРСР від 16 квітня 1984 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – № 18. – Ст. 351.
24. Масликов І.С. Судебная власть в государственном механизме Российской Федерации : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02. / И.С. Масликов. – М. : РГБ, 2002.